

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

**Дипломна робота
(магістра)**

з теми: **«ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.»**

Виконала: студентка II курсу магістратури
групи IstA1-M21

напряму підготовки (спеціальності)

032 Історія та археологія

Чернецька Наталія Олександрівна

Керівник: **Федьков О.М.,**

доктор історичних наук, професор

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Історіографія	6
1.2. Джерельна база	15
1.3. Методологія	18
РОЗДІЛ II. ХАРАКТЕРИСТИКА МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ...21	21
2.1. Статус міського населення Поділля за імперським законодавством ...21	21
2.2. Чисельність, національний і релігійний склад населення Подільської губернії	28
2.3. Міське самоврядування в регіоні	36
РОЗДІЛ III. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ..... 41	41
3.1. Розвиток освіти і науки в подільських містах	41
3.2. Преса і книгодрукування у житті міських жителів Поділля	48
3.3. Мистецьке життя містян губернії	53
РОЗДІЛ IV. ДОЗВІЛЛЯ..... 60	60
4.1. Вплив модернізації на повсякденне життя подільського міста	60
4.2. Сфера розваг у містах Поділля	66
4.3. Релігійне життя міського населення губернії	69
РОЗДІЛ V. ПОБУТ..... 77	77
5.1. Економічна зайнятість міського населення Поділля	77
5.2. Житлові умови у містах Подільської губернії	83
5.3. Розвиток інфраструктури, транспорту і зв'язку в регіоні..... 87	87
ВИСНОВКИ	95
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ..... 99	99

ВСТУП

Актуальність. У другій половині XIX – на початку XX ст. у провідних країнах Європи та Америки відбувався процес модернізації, котрий завершився становленням модерної (індустріальної цивілізації). Цей процес супроводжувався урбанізацією – масовим переселенням людей до міст, в результаті чого саме міське населення стало переважати у загальній масі. Водночас відбувалися кардинальні зміни у глобальному розподілі праці, становленню промислового виробництва, сфери послуг та небаченому зростанню рівня життя. Розрив із традиційним суспільством призводив до швидкого зростання населення, формування нової міської культури та зміною зовнішнього вигляду міст. Вони перестали бути «мурованими фортецями» із замкнутою натуральною економікою, а перетворювалися на центри економічного, культурного, політичного життя. Не оминув цей процес і Україну, зокрема і регіон Поділля.

Урбанізація та модернізація міст у Подільській губернії мала свої особливості, обумовлені унікальною історією і культурною краєю. Окрім звичайних для Європи міст тут також знаходились містечка (штетли) – невеликі поселення, які поєднували селянський і міський способи життя, а у їхньому складі часто переважало єврейське населення. Але й такі великі міста як губерньський центр Кам'янець-Подільський, а також Проскурів, Вінниця все ж виділялись з-поміж інших. Поділля залишалось провінційним регіоном і ця «провінційність» проглядалась і у вигляді подільських міст, заняттях міських жителів, дозвіллі, культурі. Тут іще поєднувались елементи традиційної і модерної культури, натуральна та індустріальна економіки, співіснували як сучасні крамниці, універмаги, кінотеатри, так і шинки, гостинні двори, ярмарки, базари.

Актуальність теми зумовлена необхідністю всебічно дослідити процес модернізації подільських у другій половині XIX – напочатку XX ст., виявити найбільш характерні риси повсякденного життя подільських містян, їх

культури, дозвілля, побуту. Це також пов'язано із новими тенденціями історичних досліджень у вітчизняній історіографії. Лише відносно недавно урбаністика стала незалежним напрямком історичної науки в Україні. У наш час європейська цивілізація переживає схожі процеси модернізації і нового витку промислової революції, котрий у найближчі роки знову призведе до глобальних змін у повсякденному житті міста. Тому варто враховувати досвід попередніх епох, аби розуміти сучасні процеси і їх сприйняття.

Об'єкт дослідження: міста Подільської губернії другої половини XIX –початку XX ст.

Предмет дослідження: культурні, побутові, соціально-економічні умови життя подільських міст у другій половині XIX – напочатку XX ст.

Мета дослідження: на основі комплексного аналізу наукової літератури та джерел відтворити повсякденне життя міст Подільської губернії наприкінці XIX – напочатку XX ст.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні **завдання:**

- Дослідити стан розробки проблеми у науковій літературі, рівень забезпечення джерельної бази;
- Визначити статус міського населення Поділля згідно імперського законодавства;
- Проаналізувати соціальний і національний склад міського населення Подільської губернії;
- Описати розвиток міського самоврядування Поділля;
- Висвітлити культурний розвиток подільських міст;
- Дослідити дозвілля і розваги у містах Подільської губернії;
- Проаналізувати житлові умови, розвиток інфраструктури та економіки у подільських містах.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XIX ст., починаючи з епохи «Великих реформ» в Російській імперії і утворення

міського самоврядування – та початок ХХ ст., до Першої світової війни, котра сильно змінила міське життя.

Територіальні межі дослідження охоплюють усю Подільську губернію у 1793–1914 рр., це переважно Хмельницька та Вінницька області, частково Одеська, Миколаївська та Кіровоградська області.

Апробація. Основні положення магістерської роботи доповідалися на засіданнях кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін КПНУ імені Івана Огієнка. Також матеріали магістерської роботи були використані при написанні тез для III Міжнародної студентської наукової конференції «Цифровізація науки та сучасні тренди її розвитку». Доповідь під заголовком «Розвиток благоустрою у містах Подільської губернії наприкінці ХІХ-напочатку ХХ ст.» була опублікована у збірнику тез за підсумками конференції.

Публікації. Матеріали роботи були опубліковані у вигляді тез у збірнику III-ї Міжнародної студентської наукової конференції «Цифровізація науки та сучасні тренди її розвитку» під назвою ««Розвиток благоустрою у містах Подільської губернії наприкінці ХІХ-напочатку ХХ ст.»».

Практичне значення роботи полягає у тому, що її матеріали можуть бути використані вчителями при підготовці до уроків з історії України; студентами при підготовці до семінарських і самостійних робіт; при написанні рефератів, есе, курсових і дипломних робіт; робота може бути корисна усім, хто цікавиться історією Поділля.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, 5 розділів та 15 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, що складає 134 позиції. Загальний обсяг роботи складає 114 сторінок.

ВИСНОВКИ

Розглянувши історію повсякденності міст Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст. ми прийшли до таких висновків:

Під час написання магістерської роботи, нами опрацьовано значну кількість фахової літератури. Ми з'ясували, що проблематика повсякдення міст Поділля досліджується головним чином на сучасному періоді. Водночас встановлено, що ступінь наукової розробки даної проблематики є недостатнім. Нами залучено значну кількість джерел, в тому числі і неопубліковані джерела з фондів Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. Зазначені джерела різнопланові та репрезентативні, що уможливило повне та об'єктивне висвітлення теми.

З'ясовано, що в другій половині XIX – напочатку XX ст. у Подільській губернії нараховувалось 17 міст, із них 12 були повітовими центрами, а 5 – заштатними містами (мали статус міста, але не виконували адміністративної функції). Окрім того, напочатку XX ст. іще одним новим містом стало Жмеринка – єдине поселення губернії, що отримувало міський статус. Характерним для Поділля була також значна чисельність невеликих містечок – поселень, що не мали міського статусу, але за деякими даними переважали навіть повітові центри. Але в ході модернізації, сам міський статус сильно змінюється.

Відзначено, що до того часу міські поселення у Російській імперії відігравали адміністративне значення, то тепер куди більшим стає економічно-фінансова і транспортна сфера. Розвиток залізниці сильно змінив динаміку розвитку подільських міст. Деякі із них (Проскурів, Вінниця, Жмеринка, Балта) сильно зростали за рахунок залізничного сполучення. Інші (Кам'янець-Подільський, Ушиця, Летичів, Брацлав) без такого сполучення швидко почали занепадати. При цьому, динаміка зростання міського населення все ж залишалась позитивною. Напередодні Світової війни, Кам'янець і Вінниця залишались найбільшими містами губернії, населення у

кожному із них було понад 40 тис. осіб. Однак подільські міста були все ж набагато меншими, аніж міста Волині, Київщини чи Лівобережжя.

Встановлено позитивне значення розвитку міського самоуправління, яке регулювалося законодавством Російської імперії. У 1870 р. в імперії реалізована міська реформа, що запроваджувала думи і управи в містах, як органи муніципальної влади. Але в Правобережжі ця реформа втілена пізніше, лише після 1878 р. Таким чином, і розвиток самоврядування у містах йшов із запізненням. Міська дума була основним органом муніципальної влади, яку складали міські думні гласні. За реформою 1892 р. було сильно обмежено її початкові повноваження, фактично і дума і міська управа (виконавчий орган думи) були підпорядковані владі губернатора і міністра внутрішніх справ. Проте, муніципальні органи зберігали широку автономію в питаннях розвитку благоустрою міст, розпоряджались міським бюджетом, реалізовували культурну і освітню політику. Загалом, міські реформи 1870 і 1892 рр. позитивно вплинули на розвиток Подільської губернії і дали можливість реалізувати безліч проектів.

З'ясовано, що економічне і соціальне становище міст Подільської губернії виглядало вкрай «провінційним». Тут були відсутні великі промислові підприємства, за винятком цукроварень і деяких заводів обробної промисловості. Основна частина промисловості була легкою (харчовою, текстильною), існували поодинокі фабрики машинобудування і устаткування. Проте і самі фабрики і заводи не були типовими для подільських міст. Тут усе ще домінували ремісничі майстерні і цехи. Попри поступову ліквідацію монополії цехів на ремесло у містах, вони продовжували переважати у дрібному виробництві, наприклад, у пошитті одягу і взуття, ремонті інструментів тощо. Але окрім ремісників і купців, з'являється і модерне підприємництво. У багатьох подільських містах відкриваються сучасні крамниці і салони, торгові дома і ательє, з'являються ресторани, кафе і готелі. Таким чином, економічне життя також зазнає модернізації.

Відзначено зміни у сфері освіти і науки. Поділля у цій сфері виглядало надто бідним, порівняно з Києвом чи Харковом. Тут не існувало професійних наукових інституцій, як університети, академії. Головними центрами освіти були міські гімназії, реальні і комерційні училища. З часом, відкривається усе більше як державних, так і приватних навчальних закладів. У Вінниці і Кам'янці відкрито учительські семінарії, у губернському центрі існувала також фельдшерська школа при губернській лікарні. Але через запізніле запровадження земств, рівень освіти і грамотності в краї був вкрай низьким.

Встановлено, що культурне життя міст Поділля збагатилося завдяки технічному розвитку. Постійне освітлення дозволило містам жити і в нічну пору, що сприяло розвитку культурних і мистецьких явищ. У багатьох подільських містах відкриваються театри, кінотеатри, народні доми (будинки культури), клуби за інтересами, спортивні товариства. Великого розмаху набуває поширення книжкової культури і преси. У всіх містах існували чисельні книгарні, бібліотеки і читальні, як державні, так і приватні. Шириться сучасна художня і наукова література, жителі міст втягуються у політичне життя Російської імперії завдяки поширенню нових видів інформації. З'являються й такі види дозвілля, як прогулянка парком, спортивні змагання, фотографування.

З'ясовано, що в добу модернізації у повсякденному житті подільських містян продовжує відігравати велику роль релігія. У губернії проживали представники трьох великих конфесійних груп: православні, іудеї та католики. Іудеї та католики офіційно були дискримінованими групами, хоча домінували у міському житті. Кам'янець був головним релігійним центром для римо-католиків і православних, тут існувало велика кількість костьолів і православних храмів, діяла Подільська духовна семінарія. Євреї жили осторонь християн у власних кварталах, але з часом і серед них виділяються багаті і бідні верстви, котрі селяться окремо. Центрами іудейських общин були синагоги, найбагатші общини облаштовували їх зі смаком і розмахом. Однак на Поділлі більшість синагог були дерев'яними і знаходились в

містечках. Особливістю було також поширення хасидизму серед подільських євреїв.

Загалом, подільські міста у даний період пройшли швидкий розвиток модернізації і формування нової міської культури. Однак він не був завершений через початок Світової війни і революції. Нагальні проблеми міст Поділля не були вирішені до 1914 р. і міста так і не стали справжніми центрами життя губернії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Неопубліковані джерела

1. Щоденник Тамари Благовлушинської. КПМЗ. Док д/п 1689. 12 ст.
2. Щоденник Тамари Благовлушинської. КПМЗ. Док д/п 1690. 31 ст.

2. Опубліковані джерела

2.1. Документи і матеріали законодавчого та нормативного характеру

3. Городовое положение с объяснениями. Изд. 2-е. Санкт-Петербург. Издание хозяйственного департамента, 1873. 296с.
4. Немчинов В. И. Городское самоуправление по действующему русскому законодательству. Городовое положение 11 июня 1892 г. Москва: Издание В.М. Саблина, 1912. 396 с.
5. Грамота на права и выгоды городам Российской империи // *Полное собрание законов Российской империи с 1649 года*. Санкт-Петербург.: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. XXII, 1784-1788, № 16187. С. 358-384.

2.2. Збірники документів і матеріалів

6. Історія міста Хмельницького: документи і матеріали / [упоряд. Єсюнін С.М.]. Хмельницький: ПП Мельник, 2006. 80 с.
7. Мыш М. Городовое положение со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. Санкт-Петербург: Тип. Н. А. Лебедева, 1876. 160 с.
8. Мыш М. Городовое положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. Петроград: Тип-фия А. Бенке, 1915. XXXIII, 1298 с.
9. Обязательные постановления Проскуровской городской думы. Проскуров: Тип. Д.М. Левита, 1908. 55 с.

10. Сборник действующих в г. Каменец-Подольске обязательных постановлений городской думы. Каменец-Подольск: Тип. Св.-Троицкого Братства, 1915. 95 с.

11. Российское законодательство X–XX вв. Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. Москва: Юридическая литература, 1987. 528 с.

2.3. Періодичні видання та публіцистика

12. Подолянин (Кам'янець-Подільський). 1910. 15 окт.

13. Подолянин. 1912. 11 фев.

14. Подолянин. 1913. 5 апр.

15. Подольская железная дорога // *Экономическая жизнь Подолии*. 1914. №3. С.41–42.

16. Условия пользования междугородним телефонным сообщением Каменец-Подольск - Хотин // *Подольские губернские ведомости*. 1910. №180. С.4.

17. Отчет про Каменец-Подольскую русскую публичную библиотеку // *Подольские губернские ведомости*. 1910. 9 окт.

18. Устав Подольского историко-статистического комитета и состоящих при нем церковного Древнехранилища и епархиальной библиотеки // *Подольские епархиальные ведомости*. 1895. № 1. С. 7-11

2.4. Документи особового походження

19. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. Частина перша. Нью-Йорк—Мюнхен: Видавництво «Криниця», 1967. 184 с.

2.5. Статистичні дані:

20. Адрес-календарь Подольской губернии / [сост. Г. Станкевич]. Каменец-Подольский: Изд. Подол. губерн. стат. комитета, 1909. 414 с.

21. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 г. Адрес-

календарь и стат.-справ. Сведения. Каменец-Подольск: Тип. губ. правл. VIII, XLII, 1, 77, 1, 1885. 115 с

22. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. / Сост. В. В. Филимонов. Каменец-Подольский, 1910. 616 с

23. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Подольская губерния. СПб.: Типография: «Слово», 1904. 285 с

24. Сборник сведений о Подольской губернии / Издание Подольского Статистического комитета. Каменец-Подольск: Тип. Подольск. Губерн. правления, 1882. Вып. II. 151 с.

3. Монографії, статті та рецензії

25. Айвазян О. Бібліотеки Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2016. 256 с.

26. Альошина О. Організаційне оформлення діяльності православних церковних братств Подільської губернії у другій половині XIX–початку XX ст. *Старожитності Лукомор'я*. №. 5. С. 16-23.

27. Антошко М. Видатні літератори Поділля як важливий чинник культурних процесів регіону. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*. 2011. №. 44. С. 140-143.

28. Антошко М. Театральне мистецтво як складова в еволюції духовності Поділля. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*. 2010. №. 42. С. 5-9.

29. Бабюк Д. Кам'янецькі фотографі кінця XIX - поч XX століття. URL: <http://dmytro-babyuk.livejournal.com/2378.html>

30. Бабюк Д. Фотографічні майстерні Кам'янця-Подільського в другій половині XIX - на початку XX ст. // *Збірник наукових праць Кам'янць-Подільського національного університету імені І. Огієнка. Секція природничо-економічних дисциплін*. 2022. С. 26-27

31. Баженова С. Місто Кам'янець-Подільський–осередок польської культури в другій половині XIX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2015. №. 22. С. 59-68.
32. Батюшков П., Петров Н. Подолия. Историческое описание: с одной хромолитографией, 2-мя фототипиями, 46-ю гравюрами и 2-мя картами. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Обществ. Польза», 1891. XXXI, 264, 99 с.
33. Білецький П. Участь іноземних підприємців у харчовій промисловості Подільської губернії (друга половина XIX–початок XX ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2014. №. 24. С. 387-399.
34. Богатчук С. Внутрішньо-торгівельні відносини на Правобережній Україні в кінці XIX ст // *MATERIALS OF THE XII INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE MODERN SCIENTIFIC POTENTIAL*, 2016. P. 33-36
35. Богатчук С. Соціально-економічний стан Поділля в кінці XIX–на початку XX ст. *Матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції*. Перемишль. 2011. т. 36. - Історія. С. 97-99.
36. Богатчук С. Роль залізничного транспорту в економічному піднесенні подільського краю в XIX-на початку XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. 2. С.70-73
37. Буравський О. Благодійницька та культурно-освітня діяльність Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). *Українське релігієзнавство*. 2009. №49 С. 206-214;
38. Верещагіна О., Григорчук П. Подолянин І. Я. Падеревський - визначний польський політичний та музичний діяч. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2004. №. 7. С. 100-104.

39. Верменич Я. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.
40. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII - початок XX ст.) / Відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 608 с
41. Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. XIX - поч. XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 172 с
42. Вінниця: іст. нарис / [гол. ред. Подолинний А.М.]. Вінниця: Книга-Вега, 2007. 304 с.
43. Водотика Т. Типологія міст Наддніпрянської України в контексті формування культури підприємництва в другій половині XIX - на початку XX ст. *Регіональна історія України: 36. наук, статей*. Київ, 2014. Вип. 8. С. 155-168
44. Воронин А. Записка о владельческих городах в местностях Юго-Западного края. Ч.1.Исторические сведения. Киев, 1869. 138 с.
45. Гальчак С. Історичні аспекти становлення та розвитку місцевого самоврядування у Східному Поділлі в дорадянський період. *Проблеми історії України XIX -початку XX ст.* 2006. Вип. XI. С. 206-217
46. Градун Е. Томілович Л.В Проблеми та перспективи дослідження культурної спадщини м. Дунаївці Хмельницької області. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* Київ: Глухів, 2016. Вип. 9. С. 33-39.
47. Григор'єв Р. «Шлях провінційної актриси»: спогади Марії Велізарій як джерело інформації про театральну справу на Поділлі кінця XIX–початку XX ст. *Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи : матер. IX Всеукр. наук.-практ. конф.* С. 311-316
48. Гуменюк А. Вплив розвитку транспортної системи у Правобережній Україні на урбанізаційні процеси (60-90-ті рр. XIX ст.). *Наук.*

праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: іст. науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. Т. 11. С. 121-127

49. Гуменюк А. Динаміка чисельності представників селянських станів у міському населенні Правобережної України (1861–1914 рр.). *Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: іст. науки.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 14. С. 218-223.

50. Гуменюк А. Кількість та особливості міських поселень Правобережної України у 60–90-х роках ХІХ ст. *Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: іст. науки.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 5 (7). С. 189-194

51. Гуменюк А. Роль міграційних процесів у формуванні міського населення Правобережної України (1861–1914 рр.). *Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: іст. науки.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 12. С. 114-119.

52. Гуменюк А. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (др. пол. ХІХ ст.). *Український історичний журнал.* 1993. № 10. С. 77-85.

53. Добржанський С. Від найбільшого повітового міста до губерньського центру: Вінниця в системі управління Подільської губернії початку ХХ ст. *Краєзнавство.* 2018. С. 32-38

54. Добржанський С. Бюджети міст Правобережної України: динаміка змін в умовах реалізації реформ другої половини ХІХ ст. *Проблеми історії України ХІХ–початку ХХ ст.* 2017. С. 82-93

55. Добржанський С. Міста Правобережної України: статистика та особливості розвитку (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст.: Зб. наук. пр.* 2017. Вип. 26. С. 57-67

56. Добржанський С. Міське управління Правобережної України, Галичини і Буковини: порівняльний аналіз функціонування органів влади (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.): монографія. Чернівці: ТОВ «Друк Арт», 2021. с. 564.

57. Єсюнін С. Громадське управління містами Подільської губернії у другій половині XIX – напочатку XX ст. *Матеріали XIV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції*. 2014. С. 194-204.
58. Єсюнін С. Забудова міст Подільської губернії у другій половині XIX–на початку XX століття та питання щодо її збереження (на прикладі м. Хмельницького). *Праці Центру пам'яткознавства*. 2010. С. 39-50.
59. Єсюнін С. Релігійно-церковна преса Поділля другої половини XIX–початку XX ст. *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»*. Інститут релігієзнавства–філія Львівського музею історії. 2015. №. 25-1. С. 208-212
60. Єсюнін С. Розвиток промисловості у заштатних містах подільської губернії в другій половині XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2007. №. 12. С. 194-197.
61. Єсюнін С. Становлення банківсько-кредитної системи у містах подільської губернії в другій половині XIX - на початку XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2008. №. 13. С. 212-216.
62. Єсюнін С. Становлення транспортної мережі Подільської губернії та її вплив на розвиток міст у другій половині XIX - на початку XX ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*, 2009. С.145-154
63. Єсюнін С. Військові гарнізони міст Подільської губернії другої половини XIX – початку XX століття: до історії формування та становлення. *Матеріали XII Подільської іст.-краєзн. конф.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т.1. С. 335–343.
64. Єсюнін С. Динаміка чисельності населення міст Подільської губернії в другій половині XIX - на початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 15. С.391-397.

65. Єсюнін С. Культурно-освітнє середовище міст Подільської губернії у другій половині XIX - на початку XX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 11. С. 198-219.

66. Єсюнін С. Отримання статусу міста населеними пунктами Подільської губернії в другій половині XIX - на початку XX ст. *Вінничина: минуле й сьогодення: краєзнавчі дослідження, матер. XXII наук. іст.-краєзн. конф.* Вінниця: О. Власюк, 2009. С. 229-238.

67. Єсюнін С. Подільська залізниця – грандіозний проект початку XX століття. *Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю «Хмельниччина: історія та сучасність», присвяченої 80-річчю утворення Хмельницької області*. Хмельницький, 2017. С. 97-103.

68. Єсюнін С. Проскурівські реальне та комерційне училища на початку XX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 6. С. 273-280.

69. Єсюнін С. Транспортне сполучення між містами Поділля: становлення та розвиток у другій половині XIX - на початку XX ст. *Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наук. конф. 24-25 вересня 2015 р.* Вінниця, 2016. С. 242-251.

70. Завальнюк О., Комарницький О. Подільські бібліотеки наприкінці XIX – на початку XX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. Т. 2. С. 3-15

71. Задорожнюк А. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 270 с.

72. Задорожнюк А. Стан фабрично-заводської промисловості в містах і містечках Поділля у XIX – на початку XX ст. *Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка: іст. науки*. Кам'янець-Подільський: КПНУ, 2008. Вип. 1. С.220-229.

73. Зузяк Т. Розвиток освіти в Подільській губернії у кінці XVIII-XIX. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2014. №. 38. С. 271-276.
74. Іваневич В. До витоків Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. праць*. Вінниця: б. в., 2003. Вип. 6. С. 134 – 138.
75. Івашко Ю. Роль природного ландшафту в збереженні зон модерну. 2016. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. Випуск 46. 2016. С.49-53
76. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.] ; Ін-т історії АН УРСР. Київ: Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1967–1974. Хмельницька область / АН УРСР; редкол. тому: М. І. Мехеда (голова) [та ін.]. 1971. 705, [1] с.
77. Кароєва Т. Усвідомлення спорту як культурної практики в імперській провінції (на прикладі Поділля кінця XIX–початку XX ст.). *Фізична культура, спорт та здоров'я нації*. 2019. №. 8. С. 342-347.
78. Кароєва Т. Бюджет повітового міста як індикатор його розвитку (на прикладі Вінниці 1880–1916 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2016. №. 24. С. 163-168.
79. Кароєва Т. Чи була доступна книга подолянам на межі XIX–XX століть? (соціоекономічний аналіз купівельної спроможності населення Подільської губернії). *Проблеми історії України XIX-початку XX ст.* 2013. №. 22. С. 40-51
80. Кароєва Т. Публічна бібліотека у соціоекономічному просторі подільського городянина початку XX ст. // *Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України : зб. матеріалів Всеукр. наук.- практич. конф., 20 листопада 2013 р.* Київ, 2014. С. 68-72

81. Комарніцький О. «Українське містечко»: поняття, демографічний, етнічний і конфесійний склад населення (на матеріалах Правобережної України кінця ХІХ – початку ХХ ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Іст. науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, №12, 2004. С. 120-129
82. Копилов С. Паур І. Єврейські архітектурні пам'ятки Східного Поділля на документальних листівках початку ХХ ст. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип 36, том 2, 2021. С.10-18
83. Копилов С., Паур І. Кам'янець-Подільський на поштових листівках кінця ХІХ – початку ХХ ст.: історико-іконографічне дослідження. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2019. 204 с..
84. Кошоллап А. Розвиток польської освіти на території Поділля в ХІХ-початку ХХ століття. *Kultura i Wychowanie*. 2011. Т. 2. С. 84-93.
85. Кривопішин О. Поєднання верст та миль: шлях від Одесько-Балтської до Південно-Західних залізниць через Російське Товариство Пароплавства і Торгівлі (РОПіТ). *Сіверянський літопис*. 2012. № 3-4. С. 111-122.
86. Кругляк Б. Ярмарочная и базарная торговля в конце ХІХ – начале ХХ века (на материалах Украины). *Отечественная история*. 1993. № 32. С. 165–175
87. Кузів М. Діяльність закладів музичної освіти Кам'янця-Подільського першої половини ХХ століття. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2020. №. 29. С. 37-48.
88. Куліш К. Розвиток внутрішньої торгівлі на Правобережній Україні в другій половині ХІХ–на початку ХХ століття. *Магістерський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2018. Вип. 29. С. 156–158
89. Кучер Н. Національна структура міст та містечок Правобережної України (в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.). *Матеріали щорічної Міжнародної наукової конференції «Польща – Україна: спільні шляхи до*

свободи. *В єдності сила. Співпраця польсько-українська в переломних моментах історії та сучасності*. Житомир: INTERMARUM: історія, політика, культура. 2016. Вип. 3. С. 184-196.

90. Лісевич І. Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Надніпрянській Україні в 1864-1917 рр.). НАН України, Інститут історії України, Київ, 1997. 240 с.

91. Лях-Породько О. Особливості становлення сокільського руху на українських землях Російської імперії на початку ХХ століття. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2009. №1. С. 86-99.

92. Мак-Люен М. Галактика Гутенберга: становлення людини друкованої книги; пер. з англ. А. А. Галушки, В. І. Постнікова. Київ: Ніка-Центр, 2015. 388 с.

93. Мельник Ю. Подільське духівництво та його вплив на релігійне життя українських сімей у другій половині ХІХ–на початку ІІ ст. *Наукові записки. Серія «Культурологія». Матеріали VI Міжнародної наукової конференції «Культура в горизонті сталих і плинних ідентичностей»* (12-13 квітня 2013 року, м. Острог). 2013. С. 274-280.

94. Мельничук О. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині ХІХ ст.: монографія. Вінниця: Велес, 2001. 192 с.

95. Миронов Б. Российская империя. От традиции к модерну. Том 1. Санкт-Петербург.: Дмитрий Буланин, 2014. 884 с.

96. Миронов Б. Российская империя. От традиции к модерну. Том 2. Монографія. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2014. 906 с

97. Миронов Б. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. Ленинград: Наука, 1990. 272 с.

98. Москалюк М. Внутрішня торгівля в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Київська старовина*. 2007. № 4. С.63-73.

99. Москалюк М. Розвиток тютюнової промисловості Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX ст. *Мандрівець*. 2008. С.49-52
100. Найда В. Періодизація та тенденції розвитку музичної освіти Подільського краю наприкінці XIX–початку XX століття. *Молодь і ринок*. 2015. №. 7. С. 101-106.
101. Нестеренко В. Сторчовий В., Римо-католицька церква на Поділлі на початку XX ст. *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»*. Інститут релігієзнавства–філія Львівського музею історії. 2013. №. 23-1. С.387-397
102. Орловський Л. Участь євреїв Подільської губернії в розвитку промисловості в другій половині XIX–на початку XX ст. *Гілея: науковий вісник*. 2019. №. 143 (1). С. 157-161
103. Паур І. Поштова листівка початку XX ст. як елемент міської субкультури (на прикладі поштівок з видами Кам'янця-Подільського). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2015. №. 22. С. 265-275
104. Писарькова Л. Городские реформы в России и Московская дума Монография. Москва: Новый хронограф : АИРО-XXI, 2010. 752 с.
105. Прищеп О. Гімназії Правобережної України в освоєнні міського культурного довкілля (друга третина XIX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2016. №. 28. С. 27-41.
106. Прищеп О. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.). Рівне: М. Дятлик, 2019. 688 с.
107. Прищеп О. Міська реформа 1892 р. та її запровадження на Волині. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2001. №2. С. 142-148.
108. Різник Ю. Процес відкриття та послуги телеграфного і телефонного зв'язку на Правобережжі в імперський період. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ: “Видавництво “Гілея”, 2016. Вип. 108 (5). С. 42-47

109. Різник Ю. Становлення та діяльність залізничної пошти Правобережної України другої половини XIX – початку XX століття. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 38. С. 57-63
110. Седляр А. Господарська діяльність органів самоврядування міст Волині та Поділля напередодні першої світової війни. *Часопис української історії*. 2007. с. 80-86.
111. Седляр А. Діяльність органів міського самоврядування Волині та Поділля у сфері культури (кінець XIX–початок XX ст.). *Гуржіївські історичні читання*. 2012. №. 5. С. 166-169.
112. Седляр А. Робота органів міського самоврядування Волині та Поділля щодо організації водопостачання для населення (кінець XIX–початок XX ст.). *Матеріали Волинської історико-краєзнавчої конференції*. 2008. С. 23-25.
113. Сицинский Ю. Город Каменец-Подольский: историческое описание. Киев: тип. С.В.Кульженко, 1895 г. 247 с.
114. Сільник О. Тенденції розвитку житлових будинків на теренах українських міст XIX–XX ст. *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Серія: Архітектура*. 2013. №. 757. С. 137-143.
115. Слободянюк П. Шлях до світла: сторінки електрифікації Поділля. URL: <https://hoe.com.ua/post/shljah-do-svitla-storinki-elektrifikatsiji-rodillja.html>
116. Старенький І. Охорона фортифікаційних пам'яток XV–XVII ст. на Поділлі наприкінці XIX–початку XX ст. *Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині», присвяч. 365-річчю Пилявецької битви*. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2013. С. 212-216.
117. Стоколоса Т. Розвиток харчової промисловості в Подільській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Магістерський науковий вісник*. 2013. №18. С. 93-98

118. Стрельбіцька Н. До історії діяльності органів міського самоврядування міста Вінниці в ХІХ - на початку ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2007. №. 12. С. 239-244.

119. Трембiцький А. Вони творили музеї Подiлля. до бiографiї Є. Сiцинського, М. Трубласвича та Ю. Александровича. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2004. №. 8. С. 271-277.

120. Фiлiнюк А. Змiни в полiтико-правовому статусi та управлiннi мiст та мiстечок Правобережної України наприкинцi ХVІІІ – на початку ХІХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подiльського держ. пед. ун-ту: iст. науки.* Кам'янець-Подiльський, 2001. Т. 5 (7). С.221–229.

121. Церклевич В. Автентичні риси розвитку торгiвлi у Правобережній Україні ХІХ – поч. ХХ ст.: провiнцiйний Проскурiв. *Економіка та суспiльство.* 2019. № 20. С. 3-9.

122. Церклевич В. Роль купецтва в торгово-промисловому розвитку повітового міста Подiльської губернiї Проскурова (ХІХ–поч. ХХ ст.). *Економічні науки. Серія: Економічна теорiя та економічна iсторiя.* 2014. №. 11. С. 198-212.

123. Чернецька Н. Розвиток благоустрою у мiстах Подiльської губернiї наприкинцi ХІХ-напочатку ХХ ст. *Цифровiзацiя науки та сучаснi тренди її розвитку: матеріали ІІІ Мiжнародної студентської наукової конференцiї,* м. Умань, 11 листопада, 2022 рік. С. 292-294

124. Шандра, В. Мiщанські органи станового самоврядування в Україні (кiнець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 345 с.

125. Шевченко В. Вуличне освiтлення як складова модернiзацiї мiст України (ХІХ — початок ХХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. пр.* 2017. Вип. 26. С. 156-170

126. Шивельбуш В. Розчаклована ніч. До історії штучного світла у ХІХ столітті. Пер. з нім. О. Юдін. К.: Ніка-Центр, 2014. 216 с.
127. Щур Л. Євреї та навчальні заклади Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 1: Матеріали шостого круглого столу Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі". С. 255-263*
128. Щур Л. Освіта єврейської національної меншини Поділля в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець - Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 8(10). С. 244-250.*
129. Юрченко О. Розвиток освіти на Поділлі на початку ХХ століття. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. 2015. №. 20. С. 87-98.*

3.2. Автореферати дисертацій і дисертації

130. Басара Г. Українське провінційне місто як політичне та соціокультурне явище у добу національно-демократичної революції (березень 1917 - квітень 1918 рр.): дис. канд. іст. наук №09.00.12. КНУ Ім. Т. Шевченка. Київ, 2003. 207 с.
131. Єсюнін С. Міста Подільської губернії у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти: дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський., 2011. 232 с.
132. Кароєва Т. Розвиток книжкової культури як чинник модернізації суспільства в українських губерніях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Дис. ... докт. іст. наук. Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. Київ, 2016. 539 с.
133. Орловський Л. Єврейське населення в соціально-економічному, суспільно-політичному, освітньо- культурному і духовному житті Поділля (1861 – 1914 рр.). дис.... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський., 2019. 313 с.

3.3. Довідкова та енциклопедична література

134. Періодичні видання Подільської губернії (1838-1917 рр.):
Показчик / Укл. Н.М. Сидоренко, О. І. Сидоренко, В. В. Фінклер, О. Д.
Школьна. Київ, 1999. 70 с.